

Η έννοια της ιδεολογίας στο έργο των Μαρξ και Ένγκελς *Η Γερμανική Ιδεολογία*. Μια ανάγνωση

Κύριο γνώρισμα της μαρξικής και μαρξιστικής θεωρίας είναι η υλιστική θέση ότι η πραγματικότητα καθορίζει τη συνείδηση και όχι το αντίστροφο. Σύμφωνα με τη θέση αυτή, οι ιδεολογικές θέσεις είναι συνάρτηση των ταξικών θέσεων και η κυρίαρχη ιδεολογία, στην κοινωνία, είναι η ιδεολογία της άρχουσας τάξης. Στη μαρξική θεωρία δεν αναγνωρίζεται η αυτονομία των ιδεών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι μορφές νοητικής έκφρασης που λαμβάνουν αυτό τον χαρακτήρα είναι ανύπαρκτες και ιστορικά ασήμαντες. Το αντίθετο. Η σημαντικότητά τους είναι τόσο προφανής και αναγκαία που οι Μαρξ και Ένγκελς επέλεξαν να ασκήσουν επάνω τους *πολεμική κριτική* προκειμένου να αναδείξουν: α) την πραγματική τους καταγωγή – που είναι κοινωνική β) τον γνωσιολογικό τους ρόλο – που είναι ψευδής και γ) τον πρακτικό τους χαρακτήρα – που είναι ταξικός.

Τα παραπάνω αντιτίθενται προς την ιδεαλιστική θέση που δίδει προτεραιότητα στις ιδέες και τη συνείδηση, όπως στη φιλοσοφία του Χέγκελ, η οποία φτάνει στα όριά της τη μακραίωνη φιλοσοφική παράδοση, αν με τον όρο φιλοσοφία εννοούμε *τις συνεκτικές και συνεπείς εννοιολογικές εκφράσεις διαφόρων κοσμοθεωρήσεων που εμφανίσθηκαν διαδοχικά στη διάρκεια της ιστορίας*¹, αρχής γενομένης από τον Πλάτωνα. Το βασικό σχήμα των ιδεαλιστών, ανεξαρτήτως εποχής, είναι περίπου αυτό: υπάρχει, υποστηρίζουν, μια απόλυτη αρχή, που ονομάζουν πνεύμα, ιδέα, ψυχή κι από την ουσία της οποίας προκύπτει η συνείδηση. Η συνείδηση είναι κατ' αυτούς μια ενδιάμεση και αναγκαία οντότητα μεταξύ του απόλυτου και της πραγματικότητας, με την οποία συγκροτεί ο «άνθρωπος» τη γνώση αυτού του απόλυτου, αλλά και τη γνώση του εαυτού του. Η έννοια της συνείδησης ή αλλιώς του ορθολογικού λόγου δίνει το μέτρο της συντριπτικής διαφοροποίησης του «ανθρώπου» από κάθε άλλο έμβιο ον. Η συνείδηση, μεταξύ των άλλων ουσιαστικών γνωρισμάτων της, έχει και έναν χρηστικό χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα στη φιλοσοφία του Πλάτωνα, στην οποία θεωρείται ότι εξασφαλίζει το πλαίσιο «φυλάκισης», σύνταξης, αλληλεπίδρασης και αναπαραγωγής των ιδεών πάνω στο ανθρώπινο σώμα. Γιατί οι ιδέες υπάρχουν και ζουν *επέκεινα* αυτού του κόσμου, ανεξάρτητες, αυθύπαρκτες, απόλυτες, η καθεμιά στο δικό της «βασίλειο», και για κάποιον «σκοτεινό λόγο» στη διάρκεια του χρόνου αυτοβούλως αποφασίζουν να σαρκωθούν, να γίνουν ανθρώπινη σκέψη, ιστορία και κόσμος.

Οι ιδεαλιστές θεωρούν ότι η επενέργεια των ιδεών δημιουργεί τον κόσμο μέσα στον

οποίο είναι εγκατεστημένη η φυσική πραγματικότητα και ο «άνθρωπος» ως σαρκωμένη εικόνα της υπάρξεώς τους. Θεωρούν επίσης ότι πάνω στο σώμα του «ανθρώπου» –στον εγκέφαλο ή την ψυχή του, που είναι τα ειδολογικά όργανα του πνεύματος– εδράζεται η συνείδηση, το *συνειδέναι*, για να μπορεί να αντανακλά την αιωνιότητά τους. Η φιλοσοφία, για τους ιδεαλιστές, προσπαθεί να κατανοήσει τη φύση των ιδεών, τους τρόπους με τους οποίους αλληλενεργούν, σχετίζονται και διαφοροποιούν τους χαρακτήρες, τις ποιότητες και τα κατηγορήματά τους. Προσπαθεί να κατανοήσει τον «σκοτεινό λόγο» της υλικής πραγμάτωσής τους. Ειδικότερα στον Χέγκελ, γίνεται προσπάθεια να καταδειχθούν οι τρόποι αντικειμενοποίησης τους και να κατασκευασθεί ένα λογικό σχέδιο για την ιστορική τους θεμελίωση.

Η κριτική της ιδεολογίας και η επιστήμη του ιστορικού υλισμού

Οι Μαρξ και Ένγκελς από τα πρώιμα έργα τους, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* ή αλλιώς *Παρισινά Χειρόγραφα 1844*, *Η κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, ασχολήθηκαν με θέματα κριτικής της ιδεολογίας, τα οποία έκριναν ότι αποτελούν καλές αφορμές προκειμένου να ξεκαθαρίσουν το σύγχρονό τους διανοητικό πεδίο και να διαφοροποιήσουν τη σκέψη τους από άλλες μορφές φιλοσοφικής, επιστημονικής, πολιτικής και κοινωνικής ιδεολογίας, οι οποίες –όπως σωστά θεώρησαν– υπηρετούν τα ταξικά συμφέροντα των καπιταλιστών και βοηθούν στη διαιώνιση της κυριαρχίας τους.

Η κριτική της ιδεολογίας αναπτύσσεται, για πρώτη φορά, με τη μορφή ενός επεξεργασμένου σχήματος στο έργο *Η Γερμανική Ιδεολογία*, το οποίο δούλεψαν οι Μαρξ και Ένγκελς μεταξύ 1845 και 1846, αλλά ποτέ δεν δημοσίευσαν όπως το είχαν επεξεργαστεί αρχικά. Ορισμένα κεφάλαια του έργου όπως: οι «Θέσεις για τον Φόνηρμπαχ» και η «Κριτική της πιο πρόσφατης Γερμανικής Φιλοσοφίας στο πρόσωπο των εκπροσώπων της Φόνηρμπαχ, Μπ. Μπάουερ και Στίρνερ...» αποτελούν κλειδιά για την κατανόηση της πρώιμης μαρξικής σκέψης και για τον λόγο αυτόν έχουν γίνει αντικείμενο αμέτρητων εργασιών, αλλά και παρανοήσεων.

Η μεγαλύτερη, κατά την εκτίμηση μας, παρανόηση έγκειται στο γεγονός ότι από τους περισσότερους μελετητές δεν γίνεται κατανοητός ο σατιρικός και σαρκαστικός χαρακτήρας αυτών των κειμένων, ο οποίος μπορεί να γίνει εξ αρχής φανερός:

«Μέχρι τώρα οι άνθρωποι», γράφει στον Πρόλογο του έργου ο Μαρξ, «δημιουργούσαν πάντα ψευδείς ιδέες για τους εαυτούς τους, για το τι είναι ή θα έπρεπε να είναι. Ας απελευθερωθούμε λοιπόν από τις χίμαιρες ... Ο πρώτος τόμος αυτού του έργου προτίθεται να ξεσκεπάσει αυτά τα πρόβατα, που λογαριάζουν τους εαυτούς των ή τους λογαριάζουν οι άλλοι για λύκους. Σκοπεύουμε να αποδείξουμε πως τα βελάσματά τους δεν κάνουν άλλο από το να επαναλαμβάνουν, σε φιλοσοφική γλώσσα, τις αντιλήψεις των γερμανών αστών, και ότι οι φανφαρονισμοί αυτών των φιλοσοφικών σχολιαστών απλώς επαναλαμβάνουν την άθλια φτώχεια της γερμανικής πραγματικότητας. Το έργο προτίθεται να γελοιοποιήσει τη φιλοσοφική αυτή μάχη ενάντια στη σκιά της πραγματικότητας, που ταιριάζει στη συνήθη υπνηλία του γερμανικού λαού»².

Και παρακάτω αναφέρει στο ίδιο πνεύμα χαρακτηριστικά: «Κάποτε ένα παλικάρι είχε την ιδέα ότι οι άνθρωποι πνίγονταν στο νερό επειδή κατέχονταν από την ιδέα της βαρύτητας. Αν θα ξερίζωναν αυτή την ιδέα από τα κεφάλια τους λόγω χάρη λέγοντας ότι είναι μια δεισιδαιμονία, μια θρησκευτική αντίληψη, θα ήταν έξοχα εξασφαλισμένοι από οποιονδήποτε κίνδυνο να πνιγούν. Ολόκληρη τη ζωή του αγωνίστηκε εναντίον αυτής της ψευδαίσθησης της βαρύτητας, που για τα ολέθρια αποτελέσματά της όλες οι στατιστικές του έφεραν καινούργιες και ποικίλες αποδείξεις. Αυτό το παλικάρι ήταν ο τύπος των καινούριων επαναστατικών φιλοσόφων στη Γερμανία»³.

Αξίζει σ' αυτό το σημείο να ειπωθεί ότι όλα τα κείμενα κριτικής του Μαρξ χαρακτηρίζονται, ανεξάρτητα από την περίοδο και τις περιστάσεις για τις οποίες εγράφησαν, από παρόμοιους σατιρικούς, ειρωνικούς και σαρκαστικούς τρόπους. Πρόκειται μάλλον για ένα καταβολικό στοιχείο του, εξαιρετικά ακριβές και αποτελεσματικό, το οποίο, δυστυχώς, δεν βρήκε πολλούς θιασώτες, στο πλαίσιο της μαρξιστικής φιλολογίας στην εξέλιξη του χρόνου, εκτός μόνον από την περίπτωση του Μπέρτολντ Μπρεχτ.

Επίσης, πολλοί σχολιαστές δεν αντιλαμβάνονται ότι, εδώ, δεν πρόκειται για ένα συστηματικό έργο, αλλά, μάλλον, για ένα έργο που αφορά τους ίδιους τους συγγραφείς του, στην προσπάθεια τους να βάλουν μια ρεαλιστική τάξη στο περιεχόμενο των σκέψεων και γνώσεών τους, «να ξεκαθαρίσουν τους λογαριασμούς με τη δική τους συνείδηση».

Επίσης πρόκειται για ένα έργο μέσα από το οποίο προσπαθούν να απαντήσουν σε επίκαιρα ερωτήματα που τους έθετε η εποχή τους με μια φανερή προσπάθεια να διακριθούν στη διαπραγμάτευσή τους. Ο Μαρξ, αναφερόμενος σ' εκείνα τα χρόνια, γράφει, αργότερα, για τη *Γερμανική Ιδεολογία*: «Θεώρησα πολύ σημαντικό πριν από τη θετική έκθεση των απόψεών μου να προηγηθεί ένα έργο πολεμικής εναντίον της παλιότερης γερμανικής φιλοσοφίας και του ως τώρα γερμανικού σοσιαλισμού. Αυτό είναι αναγκαίο για να προετοιμαστεί το γερμανικό κοινό – να καθαρίσει μ' αυτόν τον τρόπο το γήπεδο απ' τα σκουπίδια, θα λέγαμε εμείς – για την άποψη που υποστηρίζω στην οικονομία μου, που είναι διαμετρικά αντίθετη προς τη μέχρι τώρα γερμανική επιστήμη»⁴.

Με βάση αυτούς τους συλλογισμούς η *Γερμανική Ιδεολογία* μπορεί να θεωρηθεί στην εξέλιξη του μαρξικού έργου σαν ένα έργο υποστηρικτικό, με την ευρύτερη έννοια, για την επιστήμη που εισηγείται ο Μαρξ στο *Σχέδιο Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (1859) και αναπτύσσει στο *Κεφάλαιο*. Δύο έργα που αποτελούν τα κατεξοχήν τεκμήρια της μαρξικής επιστήμης και χωρίς τα οποία η σημασία του Μαρξ για την ιστορία της επιστήμης και της πολιτικής σκέψης δεν θα ήταν αυτή που είναι. Έτσι θεωρούμε, κοιτάζοντας το πράγμα από μια άλλη πλευρά, ότι η απόδοση στον Μαρξ του τίτλου του φιλοσόφου είναι περισσότερο συγκαταβατική παρά ουσιαστική. Αλλά αυτό δεν μειώνει τη σημασία των όποιων φιλοσοφικών του κειμένων. Εκείνο που δημιουργεί παρανοήσεις είναι όταν αυτά τα κείμενα λαμβάνουν μείζονα σημασία και κρίνονται καθαυτά σαν να επρόκειτο για τα έργα ενός συστηματικού φιλοσόφου⁵.

Συνεπώς οι θεμελιακού και οριστικού χαρακτήρα φιλοσοφικές απαντήσεις που προσπαθούν να αλιεύσουν πολλοί μελετητές από τα χειρόγραφα της *Γερμανικής Ιδεολογίας* μάλλον δεν βρίσκονται εδώ.

Η γερμανική φιλοσοφία, ως γνωστόν, τα χρόνια που γράφτηκε το έργο, ήταν κυριαρχη-

μένη από τις ιδέες του Χέγκελ και των νεοεγγελιανών φιλοσόφων όπως οι Μπρούνο Μπάουερ, Μαξ Στίρνερ, Άρνολντ Ρούγκε, των οποίων οι ιδέες γίνονται στο έργο αντικείμενα ανηλεούς κριτικής. Και από την άλλη ήταν το «ανολοκλήρωτο» υλιστικό έργο του Λουδοβίκου Φόουερμπαχ, το οποίο κρίνεται από τον Μαξ ως προς τον τελικό στόχο του, που παραμένει εκκρεμής και ρεαλιστικά αμφίσημος. Κατά τον Μαξ, η εκκρεμότητα αυτή επιλύεται με την αλλαγή του υπάρχοντος, κοινωνικού κόσμου όχι μέσω της φιλοσοφικής σχέσης –πράγμα ανέφικτο–, αλλά μέσω της επαναστατικής πολιτικής πράξης.

«Κάθε κοινωνική ζωή», γράφει στην 8η θέση για τον Φόουερμπαχ, «είναι ουσιαστικά πρακτική. Όλα τα μυστήρια που εκτρέπουν τη θεωρία προς τον μυστικισμό βρίσκουν την ορθολογική τους λύση στην ανθρώπινη πρακτική και στην κατανόηση αυτής της πρακτικής». Και στην 12η θέση υπογραμμίζει: «Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς εξηγήσει τον κόσμο με διάφορους τρόπους, αυτό που έχει σημασία είναι να τον αλλάξουμε»⁶.

Αυτή την προσδιορισμένη με τον πλέον ρητό τρόπο στροφή από τη φιλοσοφία στην πράξη θεωρούμε ως ένα σημαντικό επιχείρημα στην υποστήριξη της γνώμης ότι οι δεσμοί του Μαξ με τη φιλοσοφία έκτοτε χαλαρώνουν ή λύονται οριστικά, παρά το γεγονός ότι κάποια στιγμή, όταν η γερμανική διανόηση θα χρησιμοποιεί «σαν ψόφιο σκυλί» τη σκέψη του Χέγκελ, αυτός θα επανέλθει για να την υπερασπισθεί, όχι όμως όπως ένας φιλόσοφος, αλλά όπως ένας παλιός μαθητής που εξοφλεί το χρέος στον δάσκαλό του, αν και ο ίδιος είναι πια αλλού.

Αναφερόμενος ο Μαξ στην έννοια της ιδεολογίας, την οποία περιγράφει «ως ψευδή συνειδηση» για τη γνώση του επιστητού, αντιπαραβάλλει σ' αυτήν, χωρίς να το διατυπώνει ρητά μ' αυτόν τον όρο, αφού είναι μεταγενέστερος, την έννοια της υλιστικής επιστήμης της ιστορίας, η οποία είναι προσανατολισμένη στα δεδομένα του πραγματικού κόσμου έτσι όπως αυτός, θα λέγαμε σήμερα, γίνεται αντιληπτός από τα αισθητήρια όργανα κι ερμηνεύεται από τον νου μας μέσα στην κοινωνική του συγκρότηση, υπόσταση και λειτουργία: «Για να γίνει ο σοσιαλισμός επιστήμη», αναφέρει αργότερα ο Ένγκελς, «έπρεπε προηγουμένως να τοποθετηθεί σε μια πραγματική βάση»⁷.

Και η βάση αυτή δεν μπορεί να είναι άλλη, κατά τον Μαξ, παρά η εμπειρική παρατήρηση πραγματικών δεδομένων: «Τα δεδομένα με τα οποία ξεκινάμε δεν είναι αυθαίρετα, δεν είναι δόγματα, αλλά πραγματικά δεδομένα από τα οποία μπορεί κανείς να κάνει αφαίρεση μόνο με τη φαντασία. Είναι οι πραγματικοί άνθρωποι, η δράση τους και οι υλικές βιοτικές συνθήκες τους, τόσο αυτές που βρίσκουν δοσμένες όσο και οι παρηγμένες από την ίδια τη δράση τους»⁸. Και επαναλαμβάνει σε άλλο σημείο: «Η εμπειρική παρατήρηση πρέπει σ' κάθε ξεχωριστή περίπτωση να μας δείξει εμπειρικά και χωρίς οποιαδήποτε μυθοποίηση και θεωρητικολογία τη σύνδεση της κοινωνικής και πολιτικής δομής με την παραγωγή. Η κοινωνική δομή και το κράτος εξελίσσονται συνεχώς μέσα από τη διαδικασία της ζωής καθορισμένων ατόμων, αλλά ατόμων όχι όπως θα μπορούσαν να παρουσιάζονται στη φαντασία τους ή στη φαντασία των άλλων ατόμων, αλλά όπως πραγματικά είναι, δηλαδή έτσι όπως ενεργούν και παράγουν υλικά και, επομένως, όπως δρουν σε καθορισμένα υλικά όρια, προϋποθέσεις και όρους, ανεξάρτητα από τη θέλησή τους»⁹.

Εκείνο που έχει μεγάλη σημασία κατά την εκτίμησή μας για μια ρεαλιστική ανάγνωση της Γερμανικής Ιδεολογίας είναι να καταλάβουμε το ίδιο το πρόβλημα που είχαν ν' αντιμε-

τωπίσουν οι Μαρξ και Ένγκελς εκείνα τα χρόνια, και το πρόβλημα αυτό ήταν, κατά την εκτίμησή μας, το εξής: υπήρχε ήδη στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας μια πολύ ανεπτυγμένη παράδοση, στην οποία πολύ λίγα πράγματα θα μπορούσαν κάποιοι φιλόδοξοι στοχαστές να προσθέσουν. Η παράδοση αυτή ήταν αυτονόητα γόνιμη από την πλευρά του ιδεαλισμού, σε τέτοιο μάλιστα σημείο που την έφτασε στα όριά της με τη φιλοσοφία του ο Χέγκελ, ήταν όμως γόνιμη κι από την πλευρά του υλισμού, με άξονα τους Γάλλους διαφωτιστές, που είχαν δουλέψει πολύ το αντίστοιχο πεδίο. Έτσι οι Μαρξ και Ένγκελς (ιδιαίτερα ο Μαρξ) δεν κυριεύθηκαν ξαφνικά από κάποια «φαινή ιδέα» κι έγιναν εφευρέτες μιας νέας επιστήμης και πολιτικής κουλτούρας. Στα χρόνια τους όλα αυτά υπήρχαν, χωρίς όμως από την πλευρά του φιλοσοφικού υλισμού και του πολιτικού σοσιαλισμού να καταλήγουν κάπου, όπως εγκαίρως συμπεράναν. Χωρίς να υπάρχει δηλαδή μια συνοχή ρεαλιστικών φιλοσοφικών εκτιμήσεων και πολιτικής δράσης. Κι ακριβώς σ' αυτό το σημείο επέλεξαν να δράσουν προσφέροντας μ' ακαταπόνητη εργασία την αναζητούμενη συνοχή φιλοσοφικής και πολιτικής δράσης. Συνεπώς εκείνο που τους απασχολούσε δεν ήταν ν' αποδείξουν γενικά τον πραγματικό χαρακτήρα της κοινωνικής ζωής και την αναπόφευκτη επιρροή της πάνω στη συνείδηση των ανθρώπων, αλλά πώς κατορθώνουν οι άνθρωποι μέσα σε *συγκεκριμένες* κοινωνικές συνθήκες ζωής αφενός να λειτουργούν και να παράγουν και αφετέρου να κατασκευάζουν «έναν ολόκληρο κόσμο» από ψέματα, παρανοήσεις κι ανεδαφικές πεποιθήσεις. Να πείθονται απ' αυτές τις κατασκευές τους, που αποτελούν το περιεχόμενο της ιδεολογίας, και μέσω αυτών των κατασκευών να διασφαλίζεται η κυριαρχία της καπιταλιστικής τάξης πάνω στις άλλες τάξεις και κατά μείζονα λόγο στο προλεταριάτο.

Κάθε φορά που ο Μαρξ διερευνά ένα πρόβλημα, ακόμα και σ' αυτή την πρώιμη περίοδο του έργου του, δεν αναρωτιέται αν είναι πραγματικό ή όχι, αλλά προσπαθεί να ερευνήσει με ποιο τρόπο καθίσταται να είναι *συγκεκριμένα* πραγματικό. Ακαταπόνητα ασκείται στη διαμόρφωση μιας *ρεαλιστικής αντίληψης* των πραγμάτων.

Την περίοδο που ο Μαρξ ήταν συντάκτης στην *Εφημερίδα του Ρήνου* και λίγο μετά στα *Γαλλο-Γερμανικά Χρονικά* τα προβλήματα που είχε να διαπραγματευτεί ήταν πάντα πολύ συγκεκριμένα, γεγονός που τον οδηγούσε σε μια ανάλογη συγκεκριμένη διερεύνησή τους. Δεν είναι οι ιδέες, σκεφτόταν, που δημιουργούν τα δύσκολα προβλήματα που αντιμετωπίζουν π.χ. οι αμπελουργοί του Μοζέλα σε σχέση με την παραγωγή και τη διάθεση των προϊόντων τους, τις τιμές και τον αναγκαίο εξοπλισμό για τη βελτίωση των καλλιεργειών κλπ. Είναι κάτι άλλο, το οποίο βρίσκεται «βαθιά ριζωμένο στη γη», στις κοινωνικές μεταβλητές της ιστορίας κι όχι στον ουρανό ή απλά στη συνείδηση των ανθρώπων. Κάτι που βρίσκεται, πιο συγκεκριμένα, στο πεδίο της παραγωγής, η οποία αποτελεί την υλική βάση κάθε κοινωνίας. Η διερεύνηση συγκεκριμένων προβλημάτων τον απασχολούσε και όχι η αφηρημένη, φιλοσοφική διερώτηση γι' αυτά. Γράφει χαρακτηριστικά γι' αυτή την περίοδο: «*Το 1842-1843, τα χρόνια που ήμουν συντάκτης στη Rheinische Zeitung, βρέθηκα για πρώτη φορά στη δύσκολη θέση να είμαι αναγκασμένος να πάρω μέρος στη συζήτηση για τα λεγόμενα υλικά συμφέροντα. Οι συζητήσεις στη Βουλή του Ρήνου για την παράνομη υλοτομία και το κομμάτισμα της ιδιοκτησίας της γης... οι συζητήσεις τέλος για το ελεύθερο εμπόριο και τους προστατευτικούς δασμούς έδωσαν τις πρώτες αφορμές για να ασχοληθώ με οικονομικά ζητήματα. Εξάλλου, την εποχή εκείνη, που η καλή θέληση να «τραβούμε όλο και πιο μπρος» ισοστάθ-*

μιζε πολλαπλά τη γνώση των πραγμάτων, είχε ακουσθεί στη *Rheinische Zeitung* κάποιος αντίλαλος χρωματισμένος ελαφρά φιλοσοφικά από τον γαλλικό σοσιαλισμό και κομμουνισμό. Κηρύχθηκα ενάντια στην προχειρολογία αυτή, ταυτόχρονα όμως... ομολόγησα χωρίς περιστροφές πως οι μελέτες που είχα κάνει ως τότε δεν μου επέτρεπαν να αποτολμήσω οποιαδήποτε κρίση για το περιεχόμενο των γαλλικών τάσεων»¹⁰.

Είναι περιττό να σχολιάσουμε την υπευθυνότητα με την οποία ο Μαρξ αντιμετώπιζε τη σχέση του με τα πράγματα έτσι όπως καταδεικνύεται από το απόσπασμα αυτό. Μια υπευθυνότητα που αποτελούσε, ίσως, το κυριότερο χαρακτηριστικό της ψυχολογικής συγκρότησής του. Δυστυχώς όμως θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτή η υπευθυνότητά του δεν έγινε πάντα αυτονόητο παράδειγμα για τους μετέπειτα, με αποτέλεσμα η μαρξιστική σκέψη και δράση να είναι πολύ συχνά περισσότερο ζήτημα φρονημάτων παρά ρεαλιστικής αντίληψης των πραγμάτων. Ιδιαίτερα σε χώρες, όπως η Ελλάδα, που δεν υπήρξε, τουλάχιστον ως το 1974, σχεδόν καμιά ουσιαστική θεωρητική συμβολή στην ανάπτυξη του μαρξισμού, το φρόνημα αποτέλεσε –και ίσως ν' αποτελεί ακόμα– μια καθοριστική μεταβλητή για την κατανόηση της πραγματικότητας και την πολιτική δράση.

Η κοινωνική φύση των ανθρώπων και η παραγωγή.

Στη σκέψη των Μαρξ και Ένγκελς, όπως αυτή αποτυπώνεται στη *Γερμανική Ιδεολογία*, το μακραίωνα φιλοσοφικό ερώτημα για την ανθρώπινη οντολογία μοιάζει εξαιρεώς απαντημένο. Ούτε προβληματίζονται ούτε διερωτώνται ούτε αφήνουν παράθυρα αμφιβολίας για τη φύση των ανθρώπων. Είναι γι' αυτούς πασιφανές ότι οι άνθρωποι θεμελιώνουμε τη διαφορά μας από τον υπόλοιπο έμβιο κόσμο στο γεγονός ότι παράγουμε νόηση, κοινωνικούς θεσμούς και κοινωνικές σχέσεις, που επιτρέπουν τη διαρκή εξέλιξή μας. Αυτό το γεγονός θεωρείται αυταπόδεικτο. Γιατί, αν δεν υπήρχε αυτή η δυναμική εξέλιξη, που προσδιορίζεται καταγωγικά και διαλεκτικά από το κοινωνικό γίγνεσθαι, η ιστορία μας θα παρέμενε στο πλαίσιο αυτού που εμείς, όντας βέβαια νοήμονες, προσδιορίζουμε ως φυσική ιστορία. Η απάντηση στο ερώτημα πότε οι άνθρωποι εγκαταλείπουν την κατοικία της φυσικής ιστορίας τους και οικοδομούν την κοινωνική τους ιστορία είναι όταν δημιουργούν οργανωμένους κοινωνικούς θεσμούς και μπορούν πλέον να μεταβάλλουν τη φυσική πραγματικότητα αποκλειστικά για τα συμφέροντά τους: «*Η ανθρώπινη ουσία*», γράφει ο Μαρξ, «*δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει μέσα στο απομονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητα της είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων*»¹¹.

Και στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* αναφέρει πιο παραστατικά: «*Ο άνθρωπος είναι στην κυριολεκτικότερη σημασία ένα ζώον πολιτικόν και όχι μονάχα ένα κοινωνικό ζώο, αλλά ένα ζώο που μπορεί να εξατομικευτεί μονάχα μέσα στην κοινωνία. Η παραγωγή του απομονωμένου ατόμου έξω από την κοινωνία –μια σπανιότητα που μπορεί κατά τύχη να συμβεί στην ερημιά σε κάποιον έξυπνο πολιτισμένο, που ήδη κατέχει μέσα του δυνάμεις– είναι πράγμα εξίσου αδύνατο με την εξέλιξη της γλώσσας χωρίς άτομα που ζουν και μιλούν μαζί ... Όσο βαθύτερα ανατρέχουμε στην ιστορία, τόσο περισσότερο φαίνεται το άτομο και συνεπώς και το άτομο παραγωγός σαν μη ανεξάρτητο, σαν*

ν' ανήκει σε μια μεγαλύτερη ολότητα: πρώτα, κατά πλήρως φυσικό τρόπο, στην οικογένεια, και στην οικογένεια τη διευρυμένη σε φατρία, αργότερα, στις διάφορες μορφές της κοινότητας, που προήλθε από την αντίθεση και συγχώνευση των φατριών ... Όταν λοιπόν μιλάμε για παραγωγή, πρόκειται πάντοτε για παραγωγή σε μια δεδομένη βαθμίδα κοινωνικής εξέλιξης – για την παραγωγή κοινωνικών ατόμων»¹².

Οι Μαρξ και Ένγκελς διαπιστώνουν ότι βάση για τη μετάβαση των ανθρώπων από το φυσικό βασίλειο στην οργανωμένη κοινωνική ζωή είναι ο τρόπος που παράγουν τα υλικά αγαθά: «Το πρώτο δεδομένο όλης της ανθρώπινης ιστορίας, γράφει ο Μαρξ, είναι φυσικά η ύπαρξη ζωντανών συγκεκριμένων ανθρώπων. Έτσι το πρώτο πράγμα προς διαπίστωση είναι η σωματική διάπλαση αυτών των ανθρώπων κι η από εκείνη τη διάπλαση καθορισμένη σχέση τους με τη λοιπή φύση. Εδώ δεν μπορούμε φυσικά να υπεισεέλθουμε στην εξέταση ούτε αυτής της ίδιας της διάπλασης των ανθρώπων ούτε των φυσικών συνθηκών, γεωλογικών, υδρογραφικών, κλιματικών και λοιπών που οι άνθρωποι βρήκαν δεδομένες. Κάθε ιστοριογραφία πρέπει να ξεκινάει απ' αυτές τις φυσικές βάσεις και την τροποποίησή τους στη διάρκεια της ιστορικής πορείας απ' τη δράση των ανθρώπων.

Μπορεί κανείς να ξεχωρίσει τους ανθρώπους απ' τα ζώα με τη συνείδηση, τη θρησκεία ή ό,τι άλλο θέλει. Οι ίδιοι όμως αρχίζουν να ξεχωρίζουν τους εαυτούς τους από τα ζώα μόλις αρχίζουν να παράγουν τα αναγκαία προς το ζην, ένα βήμα που είναι καθορισμένο απ' τη σωματική τους διάπλαση. Καθώς οι άνθρωποι παράγουν τα αναγκαία προς το ζην, παράγουν έμμεσα αυτή την ίδια την υλική ζωή τους.

Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι παράγουν τα προς το ζην εξαρτάται πρώτα πρώτα απ' τη φύση αυτών των ιδίων των αναγκών προς το ζην, όπως τα βρήκαν, και τα οποία πρέπει να αναπαραγάγουν. Αυτός ο τρόπος παραγωγής δεν πρέπει να θεωρηθεί μόνο από την άποψη ότι είναι μόνο η αναπαραγωγή της φυσικής ύπαρξης των ατόμων. Είναι ήδη πολύ περισσότερο ένας ορισμένος τρόπος δραστηριότητας αυτών των ατόμων, ένας ορισμένος τρόπος εξωτερίκευσης της ζωής των, ένας ορισμένος τρόπος ζωής. Όπως τα άτομα εκφράζουν τη ζωή τους, έτσι και είναι. Το τι είναι λοιπόν συμπίπτει με την παραγωγή τους, με το τι παράγουν και πώς το παράγουν»¹³. Για το ίδιο θέμα οι Μαρξ και Ένγκελς γράφουν σε άλλο σημείο με μια διάθεση ιερράρχησης των πραγμάτων: «...εμείς διαπιστώνουμε την πρώτη προϋπόθεση κάθε ανθρώπινης ύπαρξης και συνεπώς κάθε ιστορίας, δηλαδή την προϋπόθεση ότι οι άνθρωποι θα πρέπει να είναι σε θέση να ζήσουν για να μπορούν να «κάνουν ιστορία». Αλλά η ζωή έχει ανάγκη πριν απ' όλα από φαγητό και πιότο, κατοικία, ρούχα κι ακόμη μερικά άλλα. Η πρώτη ιστορική πράξη λοιπόν είναι η παραγωγή των μέσων για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών, δηλαδή η παραγωγή αυτής της ίδιας της υλικής ζωής, και πράγματι αυτή η παραγωγή είναι μια ιστορική πράξη, μια βασική προϋπόθεση κάθε ιστορίας, που ακόμη και σήμερα, όπως πριν από χιλιετίδες, πρέπει κάθε μέρα και κάθε ώρα να εκπληρώνεται για να διατηρούνται οι άνθρωποι στη ζωή ... Το πρώτο πράγμα, λοιπόν, σε κάθε ιστορική σύλληψη είναι ότι παρατηρεί κανείς αυτό το βασικό γεγονός σε όλη του τη σημασία και όλη του την έκταση και του αποδίδει τη δέουσα βαρύτητα...

Το δεύτερο πράγμα είναι ότι αυτή η ίδια η πρώτη ικανοποιημένη ανάγκη, δηλαδή η πράξη της ικανοποίησης και το ήδη αποκτημένο μέσο ικανοποίησης, οδηγεί σε νέες ανάγκες – κι αυτή η παραγωγή νέων αναγκών είναι η πρώτη ιστορική πράξη...

Ο τρίτος όρος, ο οποίος ευθύς εξαρχής εμφανίζεται μες στην ιστορική εξέλιξη, είναι αυτός, ότι οι άνθρωποι που ξαναφτιάχνουν κάθε μέρα την ίδια τη ζωή τους αρχίζουν να φτιάχνουν άλλους ανθρώπους, ν' αναπαράγονται – η σχέση ανάμεσα σε άντρα και γυναίκα, γονείς και παιδιά, η οικογένεια...

Εξάλλου αυτές οι τρεις όψεις της κοινωνικής δραστηριότητας δεν πρέπει να νοηθούν σαν τρία διαφορετικά στάδια, παρά μονάχα σαν τρεις όψεις, ή... τρία «σημεία», που απ' την αρχή της ιστορίας κι αφότου εμφανίστηκαν οι άνθρωποι υπάρχουν συγχρόνως και που ακόμα και σήμερα επιβεβαιώνουν την αξία τους, μες στην ιστορική πορεία»¹⁴.

Διαπιστώνουν ακόμα ότι από την περίοδο που οι ανθρώπινες κοινωνίες πέρασαν στη φάση της οργανωμένης αγροτικής παραγωγής εμφανίζεται μια ιδιαίτερα καθοριστική για την ιστορική εξέλιξη πραγματικότητα, «η πάλη μεταξύ των τάξεων». Που σημαίνει ότι σε κάθε ιστορική περίοδο –από την εποχή της γεωργικής πατριαρχίας έως τις μέρες μας– διαρκώς μία τάξη ανάμεσα στις άλλες άρχει, αφού δύναται να κατέχει τα μέσα παραγωγής και κατά συνέπεια να ρυθμίζει τις σχέσεις παραγωγής. Η πάλη συνεπώς διεξάγεται ανάμεσα σ' αυτούς που κατέχουν αυτά τα μέσα και σ' εκείνους που δεν τα κατέχουν, αλλά συνειδητοποιούν κάποτε ότι θα ήταν σημαντικό γι' αυτούς να τα κατέχουν ώστε να ρυθμίσουν με έναν νέο τρόπο –«ιδιοτελή» ή «δίκαιο»– τις σχέσεις παραγωγής και κατά συνέπεια την κοινωνική εξέλιξη.

Στη *Γερμανική Ιδεολογία* ο Μαρξ απασχολείται σε έκταση με τη θεμελίωση των ιστορικών τρόπων παραγωγής, επισημαίνοντας τέσσερα στάδια:

- α) τον πρωτόγονο κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής
- β) τον δουλοκτητικό
- γ) τον φεουδαλικό και
- δ) τον καπιταλιστικό. Αργότερα θα προσθέσει και τον λεγόμενο ασιατικό τρόπο παραγωγής.

Όμως η συμβολή του στην επιστήμη δεν έγκειται σ' αυτές τις ιστορικού χαρακτήρα διαπιστώσεις, αλλά στην έρευνα του για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η ιστορική ενασχόληση με τους τρόπους παραγωγής και την ακριβή περιγραφή τους τον απασχόλησαν τα χρόνια της *Ιδεολογίας*, μάλλον, επικουρικά.

Η καπιταλιστική τάξη, διαπιστώνει ο Μαρξ, αργότερα στο *Κεφάλαιο*, κατέχει τη δυνατότητα συσσώρευσης και διαχείρισης του *κεφαλαίου*, το οποίο μπορεί να είναι κάθε μορφής κεφάλαιο, αλλά πρώτιστα κεφάλαιο μέσων παραγωγής και χρήματος. Οι καπιταλιστές παράγουν για την αγορά, σκοπός τους όμως δεν είναι ο προσπορισμός μέσων για την κάλυψη ιδίων αναγκών, αλλά η πραγματοποίηση του κέρδους. Το κέρδος δημιουργείται, αναλύει ο Μαρξ, στη διαδικασία παραγωγής ως *υπεραξία* και πραγματοποιείται μόνο στη σφαίρα της κυκλοφορίας, της ανταλλαγής των εμπορευμάτων. Ο λόγος του κέρδους έγκειται στο γεγονός ότι υπάρχει ένα εμπόρευμα, η χρήση του οποίου δημιουργεί μια νέα αξία μεγαλύτερη από την αξία του. Το εμπόρευμα αυτό είναι η *εργασιακή δύναμη*. Η χρήση, το ξόδεμα της *εργασιακής δύναμης*, δηλ. η *εργασία*, δημιουργεί μια νέα αξία μεγαλύτερη από την αξία της εργασιακής δύναμης. Η διαφορά μεταξύ της νέας αξίας των εμπορευμάτων που παράγονται με το ξόδεμα μιας ορισμένης ποσότητας εργασιακής δύναμης είναι η *υπεραξία*, η οποία πραγματοποιείται με την πώληση των παραχθέντων εμπορευμάτων¹⁵.

Οι καπιταλιστές είναι οι κυρίαρχοι της κοινωνικής πραγματικότητας στην οποία ζούμε. Και κυριαρχούν γενικά όχι γιατί διαθέτουν τη δωρεά του Αγίου Πνεύματος ή τη βαρβαρότητα του αιμοβόρου ζώου, αλλά γιατί διαθέτουν την *τεχνική* μιας ορισμένης αντίληψης για την οργάνωση της οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας, που επέβαλαν με τη βία σε μια περίοδο της ιστορικής εξέλιξης κι εξακολουθούν να επιβάλλουν πείθοντας τη συντριπτική πλειοψηφία των μισθωτών εργαζομένων για τον «χρήσιμο» και «αναπόφευκτο» χαρακτήρα της.

Αν τον 19ο αιώνα έως και τα μέσα του 20ού οι καπιταλιστές εδραίωναν την κυριαρχία τους χρησιμοποιώντας σε υπερβολικό βαθμό *οργανωμένη ή κατασταλτική βία*, στις αρχές του δικού μας αιώνα οι καπιταλιστές εδραιώνουν την κυριαρχία τους κατά κύριο λόγο με τη δύναμη της ιδεολογίας. Κατασκευάζουν κάθε στιγμή, αδιάκοπα –με μια εφευρετικότητα που εκπλήσσει με τα προϊόντα της φαντασίας της– μια *ψευδή συνείδηση της πραγματικότητας*, σε τέτοιο εντυπωσιακό βαθμό που φενακίζει στη συνείδηση των κυριαρχούμενων τάξεων όχι μόνο τη γενική ρεαλιστική αντίληψη του πραγματικού, αλλά και την κατά περίπτωση ρεαλιστική επίγνωσή του, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στις διεκδικήσεις των συνδικάτων για τρέχοντα εργασιακά προβλήματα ή στη δράση πολλών αριστερών κομμάτων για την τρέχουσα πολιτική κατάσταση. Με βάση αυτό θα μπορούσαμε να πούμε πως η λεγόμενη κρίση της αριστεράς έγκειται στην αδυναμία της να εκτιμήσει ρεαλιστικά την πραγματικότητα και να διαγραφεί από τον τρόπο σκέψης των φορέων της νοητικά και συναισθηματικά σχήματα που παραπέμπουν στη θρησκεία, τον ρομαντισμό, την ηθικολογία κλπ. Μια εις βάθος έρευνα των «γνωστικών σχημάτων» θα μας έδειχνε πράγματα που θα μας άφηναν άφωνους για το γεγονός ότι ενώ πλασάρονται ως αριστερή σκέψη στην ουσία δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια θρησκευτικού τύπου «επίγνωση του πραγματικού» διανθισμένη με αστικό ρομαντισμό και πολλές ασύνειδες παραμέτρους...

Χαρακτηριστικά παραδείγματα μιας τέτοιας «επίγνωσης», αλλά εντελώς αδιερευνήτα από μια ρεαλιστική κριτική, αποτελούν, κατά την εκτίμησή μας, η λεγόμενη αριστερή μεταπολεμική ποίηση και πεζογραφία στην Ελλάδα, όπως επίσης και το περίφημο κίνημα των Λαμπράκηδων, με κύρια συνισταμένη του τη μουσική του Μίκη Θεοδωράκη, για να αναφερθούμε μόνο σε δύο παραδείγματα απ' τον δικό μας χώρο, όπου ως καθοριστικές συνισταμένες τους ανέδειξαν μια θρησκευτικού, αγροτολαϊκού τύπου θρηνολογία «για το χαμένο όραμα», έναν πλεονάζοντα μαζοχισμό «για τα μαρτύρια των αγωνιστών», μια ιδεοχριστιανική επίκληση του «δικαίου», της «δικαίωσης» κλπ.

Αναφέρουμε, ως παράδειγμα, ότι η «αριστερή μεταπολεμική ποίηση» (των Αναγνωστάκη, Αλεξάνδρου, Λειβαδίτη, Πατρίκιου κ.ά.), όπως και κατά μείζονα τρόπο του προγενέστερου ηλικιακά και εκδοτικά Γιάννη Ρίτσου, βρίθκει εξόφθαλμων χριστιανικών αναφορών σε τέτοιο σημείο που ν' αναρωτιέται ο στοχαστικός αναγνώστης αν αυτά που διαβάζει τα γράφουν αριστεροί ή χριστιανοί ποιητές. Μέσα στα ποιήματα των προαναφερομένων, αν σκάσουμε όχι βαθιά, θα εντοπίσουμε αμέτρητα στοιχεία λεκτικά, συμβολικά, δραματολογικά, στοιχεία διάθεσης κλπ. που προέρχονται άμεσα απ' τη χριστιανική παράδοση (ευαγγελική, πατερική, υμνογραφική, λατρευτική), σε σημείο που να έχουμε δικαίωμα να ισχυρισθούμε πως η ιδεολογία της «κοινωνικής δικαιοσύνης» και της «αταξικής κοινωνίας» που «υπερασπίζονται» συγγέεται με την αναζήτηση του Θεού, την επίκλησή του και με τον αγώ-

να «για την έσχατη ανάσταση», όπως θα 'λεγε ο χριστιανός ποιητής Π. Πάσχος, με τη διαφορά ότι ο τελευταίος είναι συνεπής προς την πίστη του, ενώ όσοι ισχυρίστηκαν πως είναι αριστεροί ποιητές τι σχέση μπορούν να έχουν μ' αυτή τη θρησκευτική ιδεολογία ώστε να την υποβάλουν στα ποιήματά τους;

Η αριστερή ποίηση στη χώρα μας δεν κατόρθωσε να πλάσει έναν παραδειγματικό άξονα αναφοράς σύμφωνο με μια ρεαλιστική αντίληψη των πραγμάτων, δεν μπόρεσε να δημιουργήσει έναν αυθεντικά δικό της λόγο, αλλά δανείστηκε, χρησιμοποιώντας την εύκολη λύση, σχήματα που δεν προσδιόζαν στους στόχους και τη δράση της, αν οι στόχοι κι η δράση της είχαν ως αποκλειστικό ενδιαφέρον την κατάργηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τη δημιουργία του κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής, όπου τα παραγωγικά μέσα να μην ανήκουν στην ιδιοκτησία των καπιταλιστών, αλλά στο κράτος ως εκπρόσωπο των συμφερόντων του συνόλου της κοινωνίας. Ας σκεφθούμε π.χ. τι αριστερό μπορούν να έχουν σίχτοι όπως:

Εμείς αγαπήσαμε. Εμείς
Προσευχόμαστε πάντοτε...
(Αναγνωστάκης, *Εποχές*, 1945)

Η σημαία μας είναι σκληρή σαν το Θεό-
(Λειβαδίτης, *Καντάτα*, 1960)

Ποιος θ' απαντήσει στην κραυγή μας;
.....
Μ' αυτά τα πληγωμένα χέρια της σκλαβιάς
Θ' αγγίξουμε τον ουρανό.
(Πατρίκιος, *Επιστροφή στην ποίηση*, 1948-1951)

Δεν θα προβούμε σε περαιτέρω σχολιασμό του θέματος, καίτοι αφορά τη μείζονα πτυχή της αριστερής αυτοσυνειδησίας μας. Μπορούμε όμως να παραθέσουμε τη γνώμη ενός μεγάλου –αναμφίβολα του σημαντικότερου– ρεαλιστή συγγραφέα της σύγχρονης εποχής, του Μπέρτολντ Μπρεχτ, ο οποίος, αν άκουγε σίχους όπως οι παραπάνω, θα έλεγε πως «οι ρεαλιστές καλλιτέχνες τονίζουν το λογικό στοιχείο, το «γήινο» με την πλατιά έννοια...» και δεν καταγίνονται μ' επικλήσεις στις ουράνιες δυνάμεις ή με δηλώσεις ανεξικακίας κι αγάπης ή με προσπάθειες ψαύσης των ουρανών. Θα μας έλεγε επίσης ότι ο ηττημένος αν θέλει να παραμένει ρεαλιστής πρέπει να θεωρεί την ήττα του «όχι σαν αποτέλεσμα της καλοσύνης του, αλλά ως αποτέλεσμα της ανικανότητάς του να κερδίσει τον αντίπαλο».

Όμως με ποιον τρόπο μπορεί να διατηρεί η άρχουσα τάξη τον ηγεμονικό της ρόλο;

Πρώτα και κύρια βέβαια, εξασφαλίζοντας στους κυριαρχούμενους ένα ικανοποιητικό εισόδημα, προκειμένου να διαβιώσουν και ν' αναπαραχθούν. Εξασφαλίζοντας αυτό που λέει ο Μαρξ *δυνατότητα αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης*. Που σημαίνει πως οι άν-

θρωποι πρέπει να τρώνε ικανοποιητικά για να μπορούν να εργάζονται, να ντύνονται με ζεστά ρούχα τον χειμώνα για να μην παγώνουν κλπ. Επίσης κάποιος πρέπει να μένουν, όπως επίσης και να έχουν ελευθερία ανεμπόδιστης δημιουργίας απογόνων. Χωρίς την εξασφάλιση αυτών των βασικών πραγμάτων καμία τάξη και κανένα ιστορικό σύστημα παραγωγής δεν μπορούν να επιβιώσουν επί μακρόν.

Στη συνέχεια θεσπίζονται τα όρια των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων, υπό τη μορφή ρυθμίσεων (νομικών ή άλλων), οι οποίες πρώτιστα αποβλέπουν στη διασφάλιση των συμφερόντων της άρχουσας τάξης και δευτερευόντως στη διασφάλιση των συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων. Αυτή την ιεραρχική προτεραιότητα στην εφαρμογή των ρυθμίσεων την κατανοεί κανείς στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες οι κυριαρχούμενες τάξεις αμφισβητούν (με απεργίες, εξεγέρσεις, επαναστάσεις) αυτά που οι κυρίαρχοι θεωρούν ως αδιαπραγμάτευτα (π.χ. σταθερός τρόπος παραγωγής). Τότε πάνε στον κάλαθο των αχρήστων οι όποιες ρυθμίσεις για την προστασία των γενικών συμφερόντων των πολιτών κι ασκείται οργανωμένη καταστολή και βία, που επιβάλλεται από τους κρατικούς μηχανισμούς (κυρίως αστυνομία και στρατό). Οι μηχανισμοί αυτοί στρέφονται σ' αυτές τις περιστάσεις αποκλειστικά κατά των λαϊκών τάξεων κι απεμπολούν τον γενικό κοινωνικό χαρακτήρα που διαθέτουν στις ειρηνικές περιόδους. Αλλά παρά ταύτα η οργανωμένη και η κατασταλτική βία εφαρμόζονται, μάλλον, έκτακτα κι αυτό ανεξάρτητα απ' τον βαθμό σκληρότητας που μπορεί να χαρακτηρίζει έναν ταξικό εξουσιαστικό σχηματισμό.

Ο άλλος τρόπος επιβολής αναφέρεται στη χρήση της ιδεολογίας, που σημαίνει για τους Μαρξ και Ενγκελς τον τρόπο με τον οποίο πείθονται οι άνθρωποι πως αυτό που ζουν είναι ανεξάρτητο από την άμεση πραγματικότητα που βιώνουν κι οφείλεται σε κάτι άλλο, το οποίο ξεφεύγει από τις δυνατότητές τους να το ελέγξουν. Πείθονται δηλαδή με τη χρήση των ιδεολογικών μηχανισμών να νομίζουν ότι δεν συμμετέχουν αυτοί οι ίδιοι στην υλική παραγωγή και αναπαραγωγή της ζωής τους, αλλά κάποιος άλλος ή μια άλλη δύναμη, έξω απ' αυτούς, τη ρυθμίζει.

Οι ιδεολογίες ως οργανωμένες μήτρες έτοιμων απαντήσεων –σε αναπόφευκτα ανθρώπινα ερωτήματα–, ως ηθικά συστήματα αξιολογήσεων, ως κανονιστικά σχήματα συμπεριφορών και δράσεων, ως περιεχόμενα δραστηριότητας συγκεκριμένων ανθρώπων, διαθέτουν την τεχνική υποδομή ν' αγκαλιάζουν όλο το φάσμα του επιστητού και να κατορθώσουν να το δείχνουν ανεστραμμένο: «με το κεφάλι στη γη και τα πόδια προς τον ουρανό», όπως απαράμιλλα σατίρισε ο Μαρξ μιλώντας για την εγγελιανή διαλεκτική.

Αλλά με ποιους συγκεκριμένους θεσμούς γίνεται δυνατή η διάδοση των ιδεολογιών;

Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα προϋποθέτει τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούν οι καπιταλιστές –για να αναφερθούμε στην εποχή μας– τους μηχανισμούς των κοινωνικών θεσμών. Οι μηχανισμοί αυτοί είναι εγκατασπαρμένοι σε κάθε επίπεδο του κοινωνικού χώρου. Τα σχολεία, τα πανεπιστήμια, οι εκκλησίες, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, η διοίκηση, οι διάφορες μορφές τέχνης και καλλιτεχνικής έκφρασης, τα πολιτικά κόμματα και τα κοινωνικά κινήματα, που δρουν δεδηλωμένα ή και αδήλωτα στο όνομα του υπάρχοντος συστήματος, είναι οι κύριοι μηχανισμοί ιδεολογικής διαμόρφωσης¹⁶.

Και ποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι δημιουργούν, διαδίδουν και αναπαράγουν τις ιδεολογίες;

Στο πλαίσιο λειτουργίας των παραπάνω θεσμών, ως γνωστόν, εργάζονται πολλοί επαγγελματίες, με τη στενότερη ή ευρύτερη σημασία του όρου. Δάσκαλοι, καθηγητές, ιερείς, κρατικοί πεπαιδευμένοι υπάλληλοι κάθε ειδικότητας, δικαστές, δημοσιογράφοι, ποιητές, τραγουδιστές, ζωγράφοι, γλύπτες, συνθέτες, φιλόσοφοι, σκηνοθέτες, μυθιστοριογράφοι, σεναριογράφοι, ηθοποιοί, διαφημιστές, ακόμα και επιστήμονες, που κατανοούν τον ρόλο τους ως επικουρικό στη διατήρηση του δεδομένου συστήματος, συνθέτουν το corpus των επαγγελματιών οι οποίοι επιφορτίζονται άμεσα με την παραγωγή, διάδοση και αναπαραγωγή των ιδεολογιών. Όλες οι πλευρές συναινούν ότι οι ιδεολογίες παράγονται από συγκεκριμένες ομάδες επαγγελματιών, κατά κύριο λόγο διανοούμενων και καλλιτεχνών, και αναπαράγονται από το σύνολο των κοινωνικών θεσμών.

Η μαρξική έννοια της Ιδεολογίας

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με μια διαφορετική σειρά, αφού πρώτα επισημάνουμε ότι οι ιδεολογικοί ισχυρισμοί, κατά τους Μαρξ και Ένγκελς, αφορούν τη φύση της πραγματικότητας, το νόημα μιας κοινωνικής πρακτικής, την προέλευση και τη νομιμότητα ενός θεσμού, την αυθεντία ενός ηθικού κώδικα και πληθώρα άλλων πραγμάτων. Η ιδεολογία κατ' αυτούς μπορεί να αγκαλιάζει το σύνολο της πραγματικής ζωής σαν ένα οργανωμένο και ιεραρχημένο σύστημα και να την καθιστά αναληθή.

Συνοπτικά μιλώντας, θα λέγαμε πως οι Μαρξ και Ένγκελς αναγνωρίζουν ότι, συνήθως, οι άνθρωποι διαθέτουμε *αναγκαία ψευδείς παραστάσεις* προκειμένου να ερμηνεύουμε την πραγματικότητα στην οποία ζούμε. Όταν όμως αυτές οι παραστάσεις *εργαλειοποιούνται*, τότε αυτή η πραγματικότητα λαμβάνει τον χαρακτήρα της ιδεολογίας. Για τους Μαρξ και Ένγκελς η ιδεολογία νοείται σαν μια δραστηριότητα η οποία κάνει αυτούς που την ασκούν ή την επικροτούν να ασχολούνται με τις ιδέες σαν να έχουν αυτές αυθύπαρκτη αξία και να μη χρειάζονται εξήγηση απ' αυτούς, που είναι οι φορείς τους.

Ας πάρουμε ένα απλό παράδειγμα από την καθημερινή ζωή: θέλουμε να αγοράσουμε ένα σπίτι και μαθαίνουμε ότι πωλείται κάποιο για δέκα εκατομμύρια. Το βλέπουμε, κάνουμε τους υπολογισμούς μας και συμπεραίνουμε ότι μπορούμε να το αγοράσουμε, πράγμα που κάνουμε τελικά. Η παράσταση που διαθέτουμε για το σπίτι είναι ότι κάνει τόσα χρήματα όσα διαθέσαμε. Η παράσταση αυτή, αν και ανταποκρίνεται σε ένα είδος πραγματικότητας, δεν είναι αληθινή. Και δεν είναι αληθινή διότι δεν λαμβάνουμε υπόψη μας, είτε όταν οι ίδιοι σκεφτόμαστε για το σπίτι είτε όταν μιλάμε με τους φίλους και γνωστούς μας γι' αυτό, ότι για να χτιστεί χρειάστηκαν οικοδόμοι, ελαιοχρωματιστές, υδραυλικοί, ηλεκτρολόγοι, κλπ. Χρειάστηκαν υλικά, τα οποία κάποιοι άλλοι εργάτες είχαν εξορύξει και επεξεργαστεί νωρίτερα. Για να χτιστεί, εν ολίγοις, το διαμέρισμα και να καταστεί προς πώληση και στη συνέχεια κατοικήσιμο χρειάστηκε οργανωμένη ανθρώπινη εργασία. Συνεπώς αν η παράστασή μας τελειώνει στην αξία με την οποία το αγοράσαμε, τότε είναι απλά ανα-

γκαία ψευδής. Αν όμως αρχίσουμε να την εργαλειοποιούμε και σε κάθε μας σκέψη ή κουβέντα να μην λαμβάνουμε ποτέ υπόψη τις πραγματικές συνθήκες παραγωγής των αντικειμένων σε σημείο που αυτά να φαντάζουν ότι έπεσαν απ' τον ουρανό, τότε, σύμφωνα με τον Μαρξ, είμαστε ιδεολόγοι. Όταν δηλαδή αρχίζουμε να σκεφτόμαστε και να διακηρύττουμε ότι η πραγματικότητα του διαμερίσματος μας αντικειμενοποιείται και εξαντλείται στην τιμή αγοράς του¹⁷.

Αλλά πώς προκύπτει ιστορικά αυτή η πραγματικότητα;

Η απάντηση βρίσκεται, κατά τους Μαρξ και Ένγκελς, στην πορεία ανάπτυξης της ιστορίας, η οποία κατέληξε να μετατρέψει τις κοινωνικές συνθήκες ύπαρξης των ανθρώπων – παραγωγικές δυνάμεις και κοινωνικές σχέσεις, νομικούς και πολιτικούς θεσμούς – σε αυτονομημένες δυνάμεις που είναι ξένες, που τους ξεφεύγουν και τους συνθλίβουν, αντί αυτοί να τις εξουσιάζουν. Οι δυνάμεις αυτές εμφανίζονται σαν οι κινητήριες δυνάμεις της ιστορίας ανεξάρτητα από τη δραστηριότητα των ιδίων των ανθρώπων – η αγορά, το κράτος, το δίκαιο μοιάζει να έχουν προικισθεί με δική τους ζωή – κατά συνέπεια η δραστηριότητα των ανθρώπων εμφανίζεται σαν δύναμη απομονωμένη από τις συνθήκες της ύπαρξής τους¹⁸.

Η κοινή συνείδηση, αυθόρμητα κλεισμένη στην αντίθεση ανάμεσα σ' αυτές τις φαινομενικότητες, να θεωρεί δηλαδή ως πραγματικό αυτό που δεν είναι και πρωταρχικό αυτό που έπεται, δημιουργεί φυσιολογικά μιαν αντιστροφή, που σημαίνει ότι ο ανάποδος κόσμος τής φαίνεται ορθός.

Στα πρώτα κεφάλαια της *Γερμανικής Ιδεολογίας* γίνονται συνεχείς αναφορές για το πώς οι ιστορικές περιστάσεις δημιουργούν τον κόσμο της ιδεολογίας. Για το πώς οι πράξεις των συγκεκριμένων ανθρώπων γίνονται ιδεολογικοί ιστορικοί σκοποί. Για το πώς τα συγκεκριμένα ανθρώπινα έργα, δήθεν, αναγγέλλουν ένα νόημα, μια ιδέα, μέσα στην ιστορία, για κάτι που συνέβη ή που θα συμβεί: «*Η ιστορία, γράφει ο Μαρξ, είναι απλώς η διαδοχή ξεχωριστών γενιών, που καθεμιά τους εκμεταλλεύεται τα υλικά, τα κεφάλαια, τις παραγωγικές δυνάμεις που της παραδόθηκαν από όλες τις προηγούμενες γενιές και έτσι από τη μια μεριά συνεχίζει την παραδοσιακή δραστηριότητα μέσα σε τελείως αλλαγμένες συνθήκες και από την άλλη μεταβάλλει τις παλιές περιστάσεις σε μια τελείως αλλαγμένη δραστηριότητα. Αυτό μπορεί να διαστρεβλωθεί θεωρητικά έτσι που η κατοπινή ιστορία να γίνεται ο σκοπός της προηγούμενης ιστορίας. Λόγου χάρη, ο σκοπός που αποδίδεται στην ανακάλυψη της Αμερικής είναι να προωθήσει την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης. Έτσι η ιστορία αποκτάει τους δικούς της ειδικούς σκοπούς και γίνεται ένα πρόσωπο πλάι σε άλλα πρόσωπα*»¹⁹.

Οι Μαρξ και Ένγκελς την περίοδο συγγραφής του έργου, νέοι καθώς ήταν, είχαν στον νου τους πολύ έντονο το «διά ταύτα», που σημαίνει να διακριβώσουν ποιος ωφελείται τελικά από τη μια ή την άλλη κατάσταση. Ποια είναι τα ρεαλιστικά αποτελέσματα της ιδεολογίας στο πεδίο της κοινωνικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια ποιος παράγει και ποιος προσπορίζεται το κέρδος από την πώληση των ιδεών, για να διατυπώσουμε το ερώτημα κάπως χυδαία.

Τα σημεία που έχουν τραβήξει δικαιολογημένα το μεγαλύτερο μέρος της προσοχής των μελετητών της *Γερμανικής Ιδεολογίας* είναι αυτά όπου αναλύεται ο ταξικός χαρακτήρας

της. Ο τρόπος με τον οποίο η ιδεολογία θωρακίζει την καπιταλιστική τάξη από ενδεχόμενους κινδύνους, αλλά δημιουργεί και τον κόσμο των παραστάσεων που έχει η ίδια για λογαριασμό της. Με άλλα λόγια η ιδεολογία της αστικής τάξης δεν είναι πάντα ένα, εκ προθέσεως, πλαστό εμπόρευμα, αλλά σε κάποια σημεία της εμπεριέχει και τις ειλικρινείς αντιλήψεις της, για τον κόσμο και τη ζωή. Παραθέτουμε ίσως το πιο χαρακτηριστικό απόσπασμα του έργου, στο οποίο ο Μαρξ συνοψίζει τη θέση του: «Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη. Η τάξη που έχει στη διάθεσή της τα μέσα της υλικής παραγωγής διαθέτει ταυτόχρονα τα μέσα της πνευματικής παραγωγής, έτσι ώστε, μιλώντας γενικά, οι ιδέες αυτών που δεν έχουν τα μέσα της πνευματικής παραγωγής υποτάσσονται σ' αυτά. Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, είναι οι κυρίαρχες υλικές σχέσεις που συλλαμβάνονται σαν ιδέες, άρα είναι η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μία τάξη κυρίαρχη, επομένως οι ιδέες της κυριαρχίας της. Τα άτομα που αποτελούν την κυρίαρχη τάξη διαθέτουν ανάμεσα στ' άλλα συνείδηση, και άρα σκέφτονται. Στον βαθμό επομένως που κυριαρχούν σαν τάξη και καθορίζουν όλη την έκταση μιας εποχής, είναι αυτονόητο ότι το κάνουν αυτό παντού, επομένως ανάμεσα στα άλλα κυριαρχούν επίσης σαν στοχαστές, σαν παραγωγοί ιδεών, και ρυθμίζουν την παραγωγή και διανομή των ιδεών της εποχής τους. Έτσι οι ιδέες τους είναι οι κυρίαρχες ιδέες της εποχής τους. Λόγου χάρη, σε μια εποχή και σε μια χώρα όπου η βασιλική εξουσία, η αριστοκρατία και η αστική τάξη αγωνίζονται για την κυριαρχία και όπου επομένως η κυριαρχία είναι μοιρασμένη, η θεωρία της διάκρισης των εξουσιών αποδείχεται σαν η κυρίαρχη ιδέα και εκφράζεται σαν ένας "αιώνιος νόμος"»²⁰.

Το τελευταίο παράδειγμα που παραθέτει ο Μαρξ θεμελιώνει χαρακτηριστικά το ζήτημα της διάκρισης των εξουσιών, αλλά και τη ρεαλιστική ανάγκη, στο πλαίσιο της πάλης των τάξεων, από την οποία προέκυψε αυτό, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι ανταγωνιζόμενες τάξεις το διευθέτησαν. Αυτά συγκροτούν το πλαίσιο των πραγματικών γεγονότων, λέει ο Μαρξ.

Εξίσου όμως πραγματικό είναι και το γεγονός ότι κάποιοι επαγγελματίες (δικαστές, πολιτικοί επιστήμονες, ιερωμένοι κ.ά.) υπερασπίζονται το πνεύμα του νόμου με ζήλο και θέρμη. Διακηρύττουν με ύφος την «αιωνιότητα του δικαίου» και τον «θεόσταλτο» χαρακτήρα του.

Πώς όμως συμβαίνει αυτή η εξατομίκευση της ιδεολογίας;

Αν και το ερώτημα προϋποθέτει ψυχοκοινωνικές γνώσεις τέτοιες που την εποχή συγγραφής του έργου δεν υπήρχαν με τη μορφή που σήμερα διαθέτουμε, ο Μαρξ επιχειρεί μια συνοπτική απάντηση: «Καθένας θεωρεί τη δική του τέχνη αληθινή. Στο θέμα του δεσμού του επαγγέλματος με την πραγματικότητα δημιουργεί ψευδαισθήσεις τόσο πιο αναγκαστικά όσο αυτό προσδιορίζεται από την ίδια τη φύση της τέχνης του. Στη νομική επιστήμη, στην πολιτική κτλ. αυτές οι σχέσεις γίνονται –μέσα στη συνείδηση– έννοιες. Επειδή δεν υψώνονται πάνω από αυτές τις σχέσεις, οι έννοιες που έχουν γι' αυτές τις σχέσεις μέσα στο κεφάλι τους είναι έννοιες αμετακίνητες: ο δικαστής, λόγου χάρη, εφαρμόζει τον κώδι-

κα, και γι' αυτό θεωρεί τη νομοθεσία σαν την πραγματική ενεργητική κινητήρια δύναμη. Σεβασμός του καθενός για το εμπόρευσμά του, γιατί η απασχόλησή του βρίσκεται σε σχέσεις με το γενικό»²¹.

Ένα ακόμα καίριο ερώτημα που απαντά με σαφήνεια ο Μαρξ είναι αυτό που σχετίζεται με τον τρόπο –τον ειδικό εννοούμε τρόπο– με τον οποίο οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης γίνονται ιδέες της κοινωνίας. Με ποιο τρόπο γίνεται κατορθωτό αυτό όταν γνωρίζουμε πόσο αντιστέκονται οι ατομικές συνειδήσεις στην επιρροή μιας άλλης γνώμης; Αυτό, λέει ο Μαρξ, δεν γίνεται εξατομικευτικά, αλλά κοινωνικά, και σχετίζεται με την πάλη των τάξεων κατά τον εξής τρόπο: «...κάθε καινούρια τάξη που μπαίνει στη θέση μιας άλλης που κυριαρχούσε πριν απ' αυτήν είναι υποχρεωμένη, απλώς για να πραγματοποιήσει τον σκοπό της, να παρουσιάζει το συμφέρον της σαν το κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας, ή για να το εκφράσουμε με ιδεατή μορφή: πρέπει να δώσει στις ιδέες της τη μορφή της καθολικότητας και να τις παρουσιάζει σαν τις μόνες δυνατές και καθολικά έγκυρες»²².

Καταλήγοντας μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η κυρίαρχη ιδεολογία δεν είναι μόνο ένα σύστημα παραστάσεων όπου συμπλέκονται η ψευδής συνείδηση, η συσκοτίιση και η μυθοποίηση. Οι αντιστροφές της πραγματικότητας από τις ιδέες της κυρίαρχης τάξης παράγονται σαν σχέσεις εξουσίας. Η κυρίαρχη ιδεολογία είναι μια μορφή της οργανωμένης εξουσίας της κυρίαρχης τάξης. Η ιδεολογία είναι μια σχέση εξουσίας, που παράγουν και αναπαράγουν διάφοροι μηχανισμοί: το σχολείο, ο τύπος, η τηλεόραση, η εκκλησία, ο στρατός, η διοίκηση, η οικονομία. Μέσα σ' αυτούς τους μηχανισμούς, κρατικούς ή μη, τους οποίους ελέγχει η αστική τάξη, παράγεται και αναπαράγεται η ιδεολογία με τη μορφή της καθολικότητας. Αυτούς τους μηχανισμούς προσπαθούν να κατακτήσουν, στο πλαίσιο του ταξικού αγώνα, οι κοινωνικές τάξεις για να ασκήσουν την εξουσία τους, που είναι η ίδια ένα πολύπλοκο σύστημα συσχετισμών δυνάμεων, ένας χώρος συγκρούσεων. Η ιδεολογία που παράγουν αυτοί οι μηχανισμοί διαπερνείται κι αυτή απ' αυτές τις αντιθέσεις. Είναι ένας χώρος όπου αποκρυσταλλώνεται η πάλη των τάξεων κάθε μέρα, κάθε στιγμή. Αυτά σημαίνουν πως η ιδεολογία δεν είναι μια σχέση που γεφυρώνει το φανταστικό με το πραγματικό ή ο χώρος όπου διασταυρώνονται μία πραγματική και μία φανταστική σχέση γιατί δεν μπορούμε να μιλάμε για ιδεολογία γενικά. Η ιδεολογία πρέπει να προσδιορίζεται σε σχέση με μία ή με περισσότερες τάξεις²³. Η ιδεολογία είναι πάντα μια συγκεκριμένη κατάσταση με πρακτικό όφελος γι' αυτόν που τη χρησιμοποιεί. Έτσι ο μόνος τρόπος για την περιθωριοποίησή της είναι να κατακτήσει τη θέση της η ρεαλιστική αντίληψη των πραγμάτων. Στη διαμόρφωση αυτής της αντίληψης αναμφίβολα τον κύριο ρόλο τον παίζει η επισημονική γνώση.

Οι διαφορετικές ερμηνείες της ιδεολογίας στο πλαίσιο της μαρξιστικής φιλολογίας

Στους μαρξιστές υπάρχουν σημαντικές διαφορές σε σχέση με το θέμα της ιδεολογίας. Μερικοί ερμηνεύουν τη σχέση μεταξύ κοινωνικής ύπαρξης και συνείδησης ως μια σχέση άμεσου προσδιορισμού, άλλοι τονίζουν τη διαλεκτική της φύση, ενώ ο Αλτουσέρ απέρριψε την ιδέα

της ψευδούς συνείδησης, τονίζοντας ότι η ιδεολογία είναι το μέσο που μας επιτρέπει να αποκτήσουμε την εμπειρία του κόσμου. Την αλτουσεριανή θέση θα σχολιάσουμε παρακάτω.

Για τους μαρξιστές και ειδικότερα για τους Λένιν και Γκράμσι, η ιδεολογία σημαίνει ένα σύστημα από ιδεώδη που μπορούν να έχουν τη μορφή αξιών, πεποιθήσεων, παραδοχών, σχημάτων, απόψεων, τα οποία όμως, στο βαθμό που κυριαρχεί η αστική τάξη, εκφράζουν αναπόφευκτα τις δικές της θέσεις, οι οποίες είναι ανορθολογικές, μεταφυσικές κλπ.

Στην περίπτωση που κυριαρχήσει το προλεταριάτο και αυτό με τη σειρά του θα προικοδοτήσει την κοινωνία με τις αντίστοιχες δικές του θέσεις, αλλά με τη διαφορά ότι αυτές δεν θα εκφράζουν μια μειοψηφία εκμεταλλευτών, αλλά την πλειοψηφία του κυρίαρχου λαού των εργατών, αγροτών και διανοουμένων. Θα είναι η ιδεολογία της επαναστατικής πρωτοπορίας, που δεν θα είναι πλαστή, αλλά επιστημονική. Η νίκη του προλεταριάτου συνεπάγεται την υπέρβαση της πλαστής συνείδησης, γιατί από φύση και θέση το προλεταριάτο δρα με γνώμονα τον επιστημονικό σοσιαλισμό²⁴.

Αντίθετα, όπως είδαμε, για τους κλασικούς σημαίνει τη θορυβώδη, αν αναφέρονται στους νεοεγγελιανούς, ή μη θορυβώδη, αν αναφέρονται σε καθημερινούς ανθρώπους, ενασχόληση με πράγματα που στέκουν ανάποδα σε σχέση με την πραγματικότητα.

Οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ μαρξικής σκέψης και μαρξιστικής φιλολογίας σχετίζονται με τους συγκεκριμένους όρους ανάπτυξης του κομμουνιστικού κινήματος και της θεωρητικής του θεμελίωσης μετά τον θάνατο του Μαρξ (1883), οπότε κορυφώθηκε η σοβούσα από την εποχή του κρίση της Β' Διεθνούς. Επίσης σημαντικό ρόλο έπαιξε και ο τρόπος με τον οποίο εξελίχθηκε στη Ρωσία η Επανάσταση του 1917 και ο θεσμικός ρόλος του κομμουνιστικού κόμματος κατά την περίοδο της ολοκληρωτικής διακυβέρνησης της χώρας υπό τον Στάλιν.

Την περίοδο αυτή για λόγους «θωράκισης» της νέας σοβιετικής κοινωνίας, αλλά και για λόγους ιστορικής ιδιοπροσωπίας με βάση τον έντονο θρησκευτικό προσανατολισμό του κυρίαρχου ρωσικού έθνους, τα μαρξικά κείμενα επιβλήθηκαν ως ιερά και αλάθητα σε αντικατάσταση του Ευαγγελίου και των άλλων «ιερών κειμένων». Αυτές όμως οι επιλογές επηρέασαν το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα, που για λόγους εύκολης και άνετης επικοινωνίας με τις μάζες, αλλά και για λόγους αδυναμίας των διανοουμένων του να πάνε παραπέρα, από τους κλασικούς, τη μελέτη, την ερμηνεία και την επιστήμη της πραγματικότητας, χρησιμοποιήσαν τον όρο ιδεολογία προς ίδιον όφελος, δημιουργώντας κι αυτά μια δική τους ιδεολογία. Μια μήτρα δηλαδή εύκολων και «αδιάψευστων» απαντήσεων σε αναπόφευκτα ερωτήματα. Κατασκευάζοντας ένα ουμανιστικό σύστημα ηθικών αξιολογήσεων και έναν ιδεότυπο ιδανικού ανθρώπου, ο οποίος θέτει υπεράνω των ατομικών του συμφερόντων το συμφέρον της κοινωνίας. Έτσι στα σημεία όπου οι κλασικοί κριτικάρουν ανηλεώς την έννοια της ιδεολογίας με τη σαφέστατη πρόθεση να αποκαλύψουν τον υποστασιακό ψευδοχαρακτήρα της, πολλοί μαρξιστές αργότερα κάνουν μηχανιστικές και μανιχαϊκές ερμηνείες χρησιμοποιώντας σχήματα του τύπου καλή και κακή ιδεολογία, επαναστατική και συντηρητική, αστική και κομμουνιστική κλπ.

Επανερχόμαστε τώρα στη θέση του Αλτουσέρ λέγοντας ότι αν τα κομμουνιστικά κόμματα ιδεολογικοποίησαν για λόγους κατ' αρχάς πρακτικής χρησιμότητας και δυστυχώς στη συνέχεια εξουσιαστικής σκοπιμότητας τη μαρξική σκέψη και επιστήμη, το ίδιο έπραξε

και αυτός, αλλά για λόγους που δείχνουν ότι δεν είχε καμιά ουσιαστικά σχέση μ' αυτή την επιστήμη. Η ρήξη του Αλτουσέρ με τη μαρξική σκέψη βασίζεται στον αποφασιστικό ισχυρισμό του ότι «η ιδεολογία δεν έχει ιστορία» γιατί είναι –όπως και το «ασυνείδητο»– «αμετάβλητη» στη δομή και τη λειτουργία της, στις ανθρώπινες κοινωνίες. Η εγκυρότητα του αποφθέγματος αυτού προέρχεται από το έργο του Φρόιντ για το «ασυνείδητο». Για τον Αλτουσέρ, η ιδεολογία είναι μια σειρά από μυθικές ή απατηλές παραστάσεις της πραγματικότητας, που εκφράζουν τη φανταστική σχέση των ανθρώπων με τις πραγματικές συνθήκες της ζωής τους και είναι σύμφυτες με την άμεση εμπειρία τους. Η ιδεολογία είναι περισσότερο ένα ασυνείδητο σύστημα προσδιορισμών παρά μια μορφή συνείδησης, όπως θεωρείται²⁵.

Ο αντίλογος που θα μπορούσαμε να προβάσουμε στη θέση του είναι ότι, όταν αναλύει την ιδεολογία σαν τον επικαθορισμό της πραγματικότητας από το φανταστικό²⁶, εξαφανίζει το πρόβλημα της διαίρεσης της κοινωνίας σε ανταγωνιστικές τάξεις και μπορεί να μιλάει για την ιδεολογία ανιστόρητα, σαν να ήταν μια ενοποιημένη ολότητα χωρίς τόπο, χρόνο και νόμο. Σαν ένα είδος *ενορμησης*, κατά το ανάλογο των *ενορμήσεων* στον Φρόιντ.

Η διαίρεση και η ταξική αντίθεση εξαφανίζονται και επανεμφανίζονται μόνο με τη μορφή της ακραίας αντίθεσης ανάμεσα στην επιστήμη και την ιδεολογία. Αυτή η αντιπαράθεση ολοκληρώνει το διαζύγιο ανάμεσα στη θεωρία και την πρακτική και εξοβελίζει την αμφισβήτηση της κεφαλαιοκρατικής διαίρεσης της εργασίας σε χειρωνακτική και διανοητική. Η ιδεολογία, σύμφωνα πάντα με τον Αλτουσέρ, ανήκει στον χώρο της πρακτικής, ενώ η επιστήμη στον χώρο της θεωρίας. Είναι φανερό ότι οι απόψεις αυτές αφενός δεν έχουν ρεαλιστικό χαρακτήρα και αφετέρου δεν έχουν μαρξική συσχέτιση. Πρόκειται για κάτι άλλο, που θα αρκούσε για να μην θεωρούμε πια ότι ο Αλτουσέρ ανήκει σε κάποια μαρξιστική ή νεομαρξιστική παράδοση. Ο Αλτουσέρ ανήκει στην τραγική μοίρα του.

Επίλογος

Ο ιδεολογικός «λόγος» στην εποχή μας αναδεικνύεται ως ο κυρίαρχος «λόγος», χωρίς αντίπαλο. Επιβάλλεται σε κάθε σημείο του επιστητού, γιατί το κύριο χαρακτηριστικό της ιδεολογίας του νεοφιλελευθερισμού είναι να μην αφήνει τίποτα ακάλυπτο. Π.χ. έκανε διαφημιστικό έμβλημα το πρόσωπο του Τσε Γκεβάρα και το κόκκινο άστρο του ΚΚΣΕ. Επιβάλλεται κυρίως μέσα από τα δίκτυα της μαζικής πληροφόρησης, της μουσικής παραγωγής, της κινηματογραφικής, τηλεοπτικής και διαφημιστικής βιομηχανίας, των εκδόσεων βιβλίων, ψηφιακών δίσκων κλπ. Ή, αν θέλουμε να μιλάμε με μαρξιστικούς όρους, η ιδεολογία επιβάλλεται μέσα από τη διαδικασία φетиχοποίησης των εμπορευμάτων. Η φетиχοποίηση αυτή μυστικοποιεί την πραγματική φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και έχει ως αποτέλεσμα να αναστρέφει σε γνωσιακό επίπεδο ή επίπεδο συνείδησης την πραγματική εικόνα του κόσμου και να την κάνει μαγική²⁷.

Από την ψυχοκοινωνική συμπεριφορά, λοιπόν, της καθημερινότητας ως την επιστημονική σκέψη και παραγωγή «πλανάται στην εποχή μας το φάντασμα της ιδεολογίας» φενακίζοντας την αντίληψη του πραγματικού και κάνοντας τους επικυριαρχημένους φορείς της (τάξεις, ομάδες, υποκείμενα) να μην κατανοούν την πραγματική τους θέση μέσα στην ταξι-

κή διάρθρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και, πολύ σημαντικότερο, να μην διεκδικούν μια θέση εγγύτερη στα ρεαλιστικά συμφέροντά τους.

Ο σύγχρονος ιδεολογικός λόγος επικαλύπτει και τις περιοχές των επιστημών με μια τέτοια ένταση που μας παραπέμπει συχνά σε ένα είδος μεσαίωνα. Επικαλύπτει όχι μόνο τις περιοχές των κοινωνικών επιστημών, αλλά και αυτές (για να μην πούμε κυρίως αυτές) των φυσικών επιστημών, ιδιαίτερα όταν αυτές εκλαϊκεύονται από τους άμεσους φορείς τους ή από άλλους συγγραφείς, τηλεοπτικούς παραγωγούς, δημοσιογράφους, κλπ. Είναι πολύ χαρακτηριστικός ως προς την ιδεολογική του φόρτιση ο «λόγος» που διατυπώνουν επιστήμονες τύπου Stephen Hawking από τον χώρο της θεωρητικής φυσικής, Edward O. Wilson και Richard Dawkins από τον χώρο της κοινωνιοβιολογίας²⁸, Michael S. Gazzaniga από τον χώρο των νευροεπιστημών και πολλοί άλλοι.

Αυτό που γενικά κάνουν, κατά την κρίση μας, οι προαναφερόμενοι, ανεξάρτητα από την επιστημονική ειδικότητά τους, είναι ένα *τέχνασμα σύγχυσης διαφορετικών επιπέδων εκφοράς του λόγου*. Με δικά μας λόγια και χωρίς να καταφύγουμε σε παραπομπές στην αναλυτική φιλοσοφία μπορούμε να πούμε ότι σε προτασιακό επίπεδο δυνάμεθα να διατυπώσουμε τη σκέψη μας με τέσσερις βασικούς τρόπους: α) του *επιθυμείν*, π.χ. «θέλω να γίνει η σοσιαλιστική επανάσταση για να εξαλειφθούν οι κοινωνικές ανισότητες» ή «θα επιθυμούσα να γίνει η σοσιαλιστική επανάσταση για να επικρατήσει η ειρήνη στον κόσμο» κλπ., β) του *δέοντος*, π.χ. «είναι σωστό να γίνει η σοσιαλιστική επανάσταση γιατί θα καταργηθεί η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο» ή «οι άνθρωποι μπορούν να αυτοπραγματοποιηθούν καλύτερα μόνο στη σοσιαλιστική κοινωνία» κλπ., γ) του *πιθανού*, π.χ. «πιθανολογώ ότι, αν ισχυροποιηθούν τα κομμουνιστικά κόμματα, θα γίνει επιτυχής η πραγμάτωση μιας σοσιαλιστικής επανάστασης» ή «στην περίπτωση κατά την οποία φτάσουν οι κοινωνικές αντιθέσεις σε οριακό επίπεδο, τότε αναπόφευκτα θα ξεσηκωθούν οι εργαζόμενοι και θα ανατρέψουν το καπιταλιστικό σύστημα» ή «ο μετασχηματισμός των σχέσεων παραγωγής θα δημιουργήσει έναν άλλον τύπο κοινωνικού συστήματος, που μπορεί να είναι ένα σοσιαλιστικό σύστημα παραγωγής» κλπ., δ) του *πραγματικού* με την έννοια της περιγραφής, της ερμηνείας, της κριτικής και κυρίως της κατανόησης, π.χ. «τώρα κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής» ή «δεν γνωρίζω αν είναι δυνατή ή όχι μια σοσιαλιστική επανάσταση πριν την κάνουμε» ή ας πάρουμε ως παράδειγμα μια γνωστή πρόταση του Μαρκξ, που τυπικά θα μπορούσαμε να τη χρεώσουμε στη φιλοσοφική του περίοδο «*δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή, αλλά η ζωή τη συνείδηση*». Στο τυχόν ερώτημα γιατί αυτή η πρόταση διατυπώνεται στο επίπεδο του πραγματικού απαντούμε πως μεταξύ δύο εννοιών που χρησιμοποιούνται σε μια λογική σχέση αίτιου-αιτιατού εκείνη που καθορίζει ιεραρχικά τη σχέση είναι η αντικειμενικά υπέρτερη, στην περίπτωση μας η έννοια ζωή. Την ιεραρχικά υπέρτερη έννοια μπορούμε να την προσδιορίσουμε διερωτώμενοι αν είναι δυνατόν να βεβαιώσουμε εμπειρικά την αλήθεια της πρότασης «η συνείδηση καθορίζει τη ζωή και όχι η ζωή τη συνείδηση». Για να επιβεβαιώσουμε τη ρεαλιστική αλήθεια αυτής της δεύτερης πρότασης, θα πρέπει να βρούμε μια συνείδηση χωρίς ζωή για να της υποβάλουμε το ερώτημά μας. Πράγμα βέβαια αδύνατο. Κλείνουμε τα παραδείγματα επισημαίνοντας ότι ως επιστημονικός λόγος από την άποψη της μαρκξικής σκέψης θεωρείται εκείνος ο λόγος που στηρίζεται αποκλειστικά σε προτάσεις *πραγματικού επιπέδου*.

Όμως στην εποχή μας ο ρεαλιστικός λόγος βρίσκεται στο περιθώριο, ενώ πλάσσεται ως επιστημονικός λόγος ο πιθανολογικός, ο λόγος δηλαδή που αφήνει ανοιχτά όλα τα ενδεχόμενα, πράγμα που σημαίνει ότι δεν αναφέρεται σε πραγματικά γεγονότα και κατά συνέπεια δεν εξηγεί τις πραγματικές σχέσεις των επιστητών γεγονότων, συντελουμένων ή φαινομένων.

Οι προαναφερθέντες διάσημοι επιστήμονες συνήθως συγγέουν στα εκλαϊκευτικά βιβλία τους με τρόπο συνειδητό ή ασυνείδωτο όλα τα επίπεδα λόγου που περιγράψαμε προηγουμένως μ' αποτέλεσμα να μυθολογούν, να εικονολογούν, να φενακίζουν την πραγματικότητα χρησιμοποιώντας τάχα την αδιάφυστη γλώσσα της λογικής ή των μαθηματικών, που όμως είναι συχνά μια γλώσσα μεταξύ του *επιθυμείν*, του *δέοντος* και του *πιθανού*. Δυστυχώς σπανίως του *πραγματικού*. Και γι' αυτό είναι μια γλώσσα της ιδεολογίας. Απέναντι σ' αυτή τη γλώσσα οι μαρξιστές δεν έχουν να αντιπαραθέσουν παρά μόνο τη γλώσσα του ρεαλισμού.

Σημειώσεις

1. Λουσιέν Γκολντμάν (1986), *Διαλεκτικές Έρευνες*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, σ. 14.
2. Κ. Μαρξ – Φρ. Ένγκελς (1979), *Η Γερμανική Ιδεολογία*, επιμ.-μτφρ. Κ. Φιλίνη, τόμ. 1, Gutenberg, Αθήνα, σ. 53.
3. ό.π., σσ. 53-54.
4. ό.π., σ. 29.
5. Γνωρίζουμε ότι στο ζήτημα αυτό υπάρχει πολύ μεγάλος προβληματισμός, αντιπαραθέσεις και εκτενέστατη βιβλιογραφία. Υπάρχουν μελετητές που υποστηρίζουν ότι ο Μαρξ υπήρξε «κατεξοχήν φιλόσοφος», βλ. π.χ. Ευτυχής Ι. Μπιτσάκης (1983), *Θεωρία και πράξη. Προβλήματα φιλοσοφίας του ανθρώπου*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 30. Του ίδιου (1984), *Τι είναι φιλοσοφία, Σύγχρονη εποχή*, Αθήνα, σσ. 55-60. Επίσης, (1981), *Η φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία, Σύγχρονη εποχή*, Αθήνα, σσ. 34-42. Άλλοι μελετητές τοποθετούν τον Μαρξ ανάμεσα στη φιλοσοφία και την επιστήμη «ως δημιουργό μιας θεωρίας», βλ. π.χ. Ανρί Λεφέβρ (1987), *Μια σκέψη που έγινε κόσμος*, μτφρ. Έφη Κορομηλά, Κένταυρος, Αθήνα, σ. 99, άλλοι που θεωρούν ότι ανάμεσα στη διανοητική νεότητα και την ωριμότητά του γίνεται μια «επιστημολογική τομή», βλ. Λονί Αλτουσέρ (1978), *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάκη Καφετζή, Γράμματα, Αθήνα, σσ. 49-85. Του ίδιου (1981), *Θέσεις*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 37-49, ακόμα του ίδιου (1983), *Στοιχεία αυτοκριτικής* (1983), μτφρ.-επιμ. Τάκη Καφετζή, εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα, σσ. 81-94 και, τέλος, άλλοι που δεν τον θεωρούν φιλόσοφο, αν και υποστηρίζουν ότι είναι δυνατόν να συγχροτηθεί μια «φιλοσοφία του υλιστικού και διαλεκτικού ανθρωπισμού», βλ. π.χ. Λουσιέν Γκολντμάν, ό.π., σσ. 13-30.
6. *Η Γερμανική Ιδεολογία* (1979), ό.π., σ. 48.
7. Φρ. Ένγκελς (1968), *Ουτοπικός και επιστημονικός Σοσιαλισμός*, μτφρ. και σημειώσεις Φ. Φωτίου, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 13.
8. Κ. Μαρξ – Φρ. Ένγκελς (1985), *Η Επιστήμη της Κοινωνίας*, εισαγωγή-επιλογή-μετάφραση Θανάσης Καλό-μαλος, Στοχαστής, Αθήνα, σ. 17.
9. *Η Γερμανική Ιδεολογία* (1979), ό.π., σ. 66.
10. Κ. Μαρξ, *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* (1978), μτφρ. Φ. Φωτίου, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 22.
11. *Η Γερμανική Ιδεολογία* (1979), ό.π., σ. 47.
12. Κ. Μαρξ – Φρ. Ένγκελς (1985), *Η Επιστήμη της Κοινωνίας*, ό.π., σσ. 52-53.
13. *Η Επιστήμη της Κοινωνίας* (1985), ό.π., σσ. 49-50.
14. ό.π., σσ. 50-51.
15. Γιώργος Σταμάτης (1985), *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, Μέρος 1, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα, σσ. 29-33.

16. Η σχετική βιβλιογραφία γι' αυτά τα θέματα είναι βέβαια πολυπληθής. Εδώ παραθέτουμε ενδεικτικά στο βιβλίο του Τάκη Φωτοπούλου, *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και περιεκτική Δημοκρατία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σσ. 123-232, όπου ο αναγνώστης μπορεί να βρει σε έκταση επαρκείς περιγραφές για τους τρόπους χρήσης των ιδεολογικών μηχανισμών στην εποχή μας.

17. Παραδειγματικό υλικό για τη χρήση της ιδεολογίας στον σχηματισμό ψευδοεπιστημονικών προτάσεων, σχημάτων και πεποιθήσεων, ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να βρει στις εξής εργασίες: (1995), *Για μια κριτική των κοινωνικών επιστημών*, συλλογή κειμένων-επιμέλεια Γιώργος Σταμάτης, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα. Επίσης: Γιώργος Σταμάτης (2002), «Η διάβρωση της κομμουνιστικής θεωρίας από αστικά ιδεολογήματα», *Οιτοπία*, τεύχ. 51. Βλ. ακόμα Γιώργος Σταμάτης – Θόδωρος Μαργιόλης (2000), *Η εντός ΟΝΕ εποχή*, εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα. Στο βιβλίο αυτό υπάρχει ένα εξαιρετικό κείμενο κριτικής του Γιώργου Σταμάτη με τίτλο «Ιδεαλιστική ηθικολογία ή ρεαλιστικός μαρξισμός», σσ. 83-97, στο οποίο ο συγγραφέας ασκεί υποδειγματική κριτική στις ιδεολογικές υποδείξεις του Νόαμ Τσόμσκι για τα χρέη των χωρών του Τρίτου Κόσμου προς το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Παγκόσμια Τράπεζα. Βλ. τέλος Γιώργος Σταμάτης, «Περί μιας ψευδοκαντιανής βασάνου του Marx» στο *Κείμενα οικονομικής θεωρίας και πολιτικής* (1997), τόμ. 5, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, σσ. 595-708.

18. Lucien Seve (χ.χ.), *Εισαγωγή στη μαρξιστική φιλοσοφία*, μτφρ. Εντ. Μπιτσάκης, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, σσ. 170-174.

19. *Η Γερμανική Ιδεολογία* (1979), ό.π., σ. 83.

20. ό.π., σ. 94.

21. *Η Γερμανική Ιδεολογία* (1979), ό.π., σ. 132.

22. ό.π., σ. 95.

23. Ιωάννα Κανταντζόγλου (1979), *Πολιτικός Λόγος και Ιδεολογία*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, σσ. 19-20.

24. Μια επιμελημένη διερεύνηση του ζητήματος βλ. Αλέξανδρος Χρύσης (1993), *Ιδεολογία και κριτική. Λόγος και αντίλογος στη μαρξιστική θεωρία της ιδεολογίας*, εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα.

25. Πέρυ Αντερσον (1976), *Ο δικτικός μαρξισμός*, μτφρ. Αλέκος Π. Ζάννας, εκδόσεις Προβλήματα του καιρού μας - Ράπτα, Αθήνα, σσ. 139-140.

26. Λουί Αλτουσέρ (1981), *Θέσεις*, ό.π., σσ. 69-121.

27. Βλ. Ευτύχης Ι. Μπιτσάκης (1983), *Θεωρία και πράξη*, ό.π., σσ. 91-95.

28. Βλ. το ενδιαφέρον βιβλίο του Μαρσέλ Μπλαν (1995), *Οι κληρονόμοι του Δαρβίνου*, μτφρ. Μαρία Μπουγά, εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα.

